

MIKSZÁTH ARS POETICAJÁRÓL

Sok tanulsággal gazdag kötet ez. (*Mikszáth Kálmán ars poetica*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960.) Illés Béla előszava élénk jellemző erővel idézi fel az író alakját, tömören elemzi egyéniségét, művészetét, az irodalomról vallott nézeteit. A karcsú kötet természetesen nem tartalmazza Mikszáthnak mindazon írásait, melyekből irodalomtörténeti, esztétikai nézeteire következtetni lehet. Amennyit azonban tartalmaz, az bőségesen elegendő annak illusztrálására, hogy az anekdotázó Mikszáth szellemes példázataiban a kor művészetének sok alapkérdésében fejez ki megszívlelendő, s a dolgok lényegét érintő véleményt. A kötet gerincét az *Almanach* elé írt előszavak (1889-től 1910-ig írta ezeket rendszeresen, évenként), továbbá a *Mikor a hőhért akasztják* és a *Hadi készülődések* c. cikkek alkotják. Nem számonkérésként, hanem csak a tények megállapításaként említjük meg, hogy jól-lehet külön megjelentek, hiányoznak a kötetből az általa szerkesztett regénysorozat előszavai, melyek közül egy-kettő talán idekíváncsoznék. Egyszerű, kedélyesen odavetett tómondatokban olyan igazságokat fogalmaz meg, amelyek csak később, bonyolultabb és sápadtabb fogalmazásban váltak irodalomtörténeti közhelyekké.

Király István Mikszáth-monográfiája foglalkozik először mélyrehatóan Mikszáth irodalmi nézeteivel. Talán Mikszáth stílusának sajátos vonása, elmélkedő írásainak gúnyoroskedélyes hangneme okozza, hogy sokan az elme játékos villódzásának vélték a jelenségek szövődékébe világító fénysugarakat. Persze túlzás lenne azt állítani, hogy Mikszáth rendszerezett teóriákat bűjtött volna el írásaiban, de az kétségtelen, hogy az írói alkotás folyamatában kipróbált, a magyar irodalmi élet megfigyelése közben kialakított vélemények nemcsak egy nagy író szubjektív megjegyzései, melyeket pusztán a művész személye tesz érdekessé: érvényük általánosabb ennél. Mikszáth fontosat, lényegeset

tudott mondani kora társadalmáról. Aligha hihető, hogy az irodalomról ne tudott volna. A szakszerű, tudományos fogalmazás nem volt kenyerre. Nem írja azt például, hogy a műalkotás esztétikai értékének nem az alkotó személye a döntő tényezője, hanem inkább Deák Ferencet szólaltatja meg: „A patkány se szép Samu fiam, pedig az úristen teremtette.”* Nagy Ignácról, vagy Pulszkyról elmélkedve egy-egy generáció irodalmi és politikai arculatát rajzolja meg, szinte magától értetődő megállapítások láncolatának eredményeként. Pedig a *Magyar regényírók képes kiadása* c. sorozat előszavaiban Mikszáth jó néhány következtetése akkoriban nem is volt olyan magától értetődő.

A mesélgető Mikszáthról alkotott irodalomtörténeti felfogás ma már a múlté, az opportunistacínikus bölcsről szóló elképzéles úgyszintén. Ami igazság leülepedett a polgári irodalomtörténetírás eredményeiből, más összefüggésekben helyezkedik el. Az anekdotikus elbeszélések társadalomábrázoló ereje közismert ma már, az anekdotikus felépítésű irodalmi tárgyú cikkek elméleti érvénye pedig előbb-utóbb szintén ismeretessé válik. A realista művészi ábrázolás módszerei tudatosan alakulnak ki munkásságában. A Jókai-hagyománytól nemcsak az új társadalmi jelenségek egyenes ösztönzésének következtében fordul el, hanem felismeri és szavakba foglalja ennek művészi-módszertani konzekvenciáit. Arról elmélkedik egy helyütt, hogy az újságíró és az író munkája milyen közel áll egymáshoz, és mégis mennyire másként kell tárgyakat felfogni. Mikszáth gondolatai között felvillan az a felismerés, hogy mindkét tevékenységnek közös vonása a valóság hű ábrázolása. Az író témái ugyanabból a forrásból fakadnak, de az írónak nem az adott pillanatban jellemzőt, nem az aktuálisan igazat kell nyújtania, ha-

* Az idézetek mindenütt a *Mikszáth ars poetica* c. kötetből váltak.

nem a művészi fantázia segítségével a valóság nyersanyagából a lényegét kifejező alkotást kell felépítenie, a jelenségek céltudatos átrendezésével. Mikszáth Grünwald Béla nyílt levelére válaszol, aki megsértődött azon, hogy az író úgy szerepelteti őt egyik karcolatában, hogy egy általa elmondott, a vármegyei életet kifigurázó adományszomorodik. Grünwald tiltakozik: ő nem akarta sérteni a vármegyét, bár mint politikus támadja. Grünwald tehát nem szomorodott el, s ezért helyreigazítást kér. Mikszáth így válaszol: „Hja, csak hogy ez nem megy! Vagy tessék szeretetteljesen mosolyogni a vármegye gyarlóságain, és akkor mellette szavazni, vagy tessék a centralizáció mellett beszélni, és akkor mélyen elszomorodni a gyarlóságokon. Mosolyogni is, haragudni is egy témán nagyon nehéz. Leírva valószínűtlen.” Ez az idézet nemcsak a politikai helytállás morális oldalára mutat rá, hanem éppen ezzel összefüggésben a valóság és a művészi megformálás sajátos kapcsolatára.

A magyar regény egész fejlődésére jellemző (Eötvös kivételével) az intellektuális tartalom szegényessége. A magyar társadalom kuszált viszonyai, ellentmondásai következtében csak ritka pillanatokban alakult ki olyan helyzet, hogy a társadalmi fejlődés fő vonásait a művészi alkotás emelkedett nézőpontról ábrázolni tudta. Mikszáth is az anekdota kerülő útjához kénytelen folyamodni. Nem véletlen, hogy utolsó, nagy alkotói periódusában (1902) fejezi ki határozottan az esszé és a regény viszonyával kapcsolatos gondolatait: „Régi szilárd hitem, hogy a magyar történelmi esszé csak akkor születik meg, ha egy poétai szem hatol be a múltak mélységébe, életet fújva tényekbe, adatokba és viceversa, csak akkor lesz a magyar regény igazi magaslaton (a *Háború és béke* nivója körül), ha az elbeszélő az esszéista eszközeivel is hathat.” Persze számos ellenvetést lehetne tenni itt, s mégis kétségtelen, hogy az esszé, mint a mélyen gondolkozó regényhősök lelkivilágának kifejezési eszköze, mint a korviszonyok ábrázolásának a közvetlen cselekmény lehetőségein túlmutató, bár azzal összefüggő, szélesebb keretbe ágyazó módszer, behatol a modern realista regénybe. Király István kitűnő Mikszáth-monográfiájában kissé túlszigorúan ítéli meg Mikszáth egyik kedvenc szerzőjét, Macaulayt, s negatív hatást tulajdonít munkáinak. Az angol történetírás szemszögéből nézve igaz van; Macaulay a jómódú burzsoázia embere, jellegzetes polgári objektívizmussal szemléli az angol történelmet, elpalástolja, s a feudalizmussal együtt kigúnyolja a forradalmi hagyományokat, de sohasem teljesen, mert az angol polgárságnak voltak forradalmi

hagyományai, s Macaulay éles ítélőereje, megjelenítő képessége valamit, s nem is keveset megőriz a történelmi igazságból, mindenesetre eleget ahhoz, hogy a századvégi Magyarország polgári célokért küzdő elméi munkáiból, s elsősorban történetírói módszeréből a polgári szemlélet lényegéből fakadó negatívumok mellett pozitív tanulságokat is merithettek. Ellenkező esetben Mikszáth vallomása kivételesen ritka ön-áltatáson alapulna: „Általában Macaulay és Carlyle az én tanítómestereim az előadás mesterségében. Elbeszélni nem a regényíróktól tanultam, hanem a két történetírótól és a magyar paraszttól.” Kétségtelen, hogy az utóbbtól többet tanult, mint az előbbiektől. Szemléletében azonban mindenképpen benne rejlenek a polgári történetírás bizonyos módszerei és eszméi. Hiszen lehetetlen a pusztá stílust, a kifejezés módját elsajátítani, függetlenül azoktól a tartalmaktól, melyeknek megformálása a hatást gyakorló elsődleges tényező. Persze a nagy író művészi alkotó tevékenysége sohasem lehet egyes hatások mechanikus összegezésének eredménye: a látszólag ellentétes elemek sajátos összefüggéséből valami minőségileg új áll elő. S ekkor derül ki, hogy a történetíró tanítómesterektől szerzett tudás fontos ugyan, de nem döntő jelentőségű. S mégis, a nagy író szellemi arculatának bármily járulékos összetevője feljegyzésre méltó, mert hiszen ha csak egy esetvonás is hiányzik a képről: módosul az összhatás.

Mikszáth igen sokszor kedélyesen szól fontos kérdésekről. Látszólag hevenyészve rótt soraiiban azonban nem egyszer rezignált bölcsesség nyilatkozik meg. Az olvasó könnyen hajlamos afféle kötelező írói bölcselkedésnek minősíteni azokat a mondatokat, melyeknek valódi tartalma mélységesen átgondolt, tudatosan fogalmazott ítélet a kor legáltalánosabb jelenségeiről. Mikszáth érette és méltányolta századának roppant vívmányait, tudta és vallotta, hogy az emberi kultúra egyre közelebb jut a világ titkainak megismeréséhez, de érezte azt a bizonytalanságot is, amely még a nagy elmékre is ránehezedett. „Valahogy úgy lesz az — írja 1906-ban —, hogy az emberiség sohasem helyezkedhetik el egészen okosan: ha megnyitja előhaladásában a titkokat, megroppintván, mint a dióhéjakat, a misztériumok kitérülnek egyszerű dolgokká; meglehet, az alatt az egyszerű dolgok változnak át misztériumokká.” Tulajdonképpen a kapitalista társadalom ellentmondásaira utának ezek a szavak, az emberért való tudomány, és az ember-ellenes társadalmi viszonyok közötti ellentmondásra. Új területeket hódít meg a tudomány, rejtélyek oldódnak meg, az emberek egymás közti viszonyai, a társa-

dalmi igazság viszont egyre ködösebb formákba burkolózik. A misztériumokká átváltozott egyszerű dolgok, a haladás nagy eszméi, az egyszerű ember joga és igazsága, a tiszta közélet, a haza igazi szeretete: ezeket az egyszerű dolgokat bontja ki Mikszáth művészete a misztérium kódéből. Az író persze nem ebben az összefüggésben fejti ki ezt a gondolatát, de ez az a jellegzetes eset, amikor a sorok mögött rejlik az igazság. Mikszáth kétségei az emberi nem okosságát illetően pontosan tükrözik korát, és saját írói helyzetét: belső erkölcsi kényszer hatására bírálja azt a társadalmat, amelyben él, merit a múlt nagy tartalékaiból, a nép évezredes igazságából, de nem látja az új társadalom körvonalait, talán nem is hisz benne igazán. Kritikai realizmusának határai egybeesnek írói hitvallásának határaival. A társadalmi hanyatlás képét kivetíti az irodalom viszonyaira is. Az irodalom, mint politikai tényező egyre nagyobb mértékben veszíti el jelentőségét. Krumply Nándor országgyűlési képviselő sületlen megjegyzéseinek nagyobb a közvéleményformáló ereje, mit a művészeté. Az öröklött, meddő kegyelet sem a műveknek szól már, hanem az írók személyének, többnyire felkőszöntök és nekrológok formájában. „És innen van azután — írja — oly sok jelentékeny írónk, hogy öreg Szinnyei József kötetek hosszú sorozatába sem bírja neveiket begyömöszölni, és oly kevés jelentékeny könyvünk, hogy egy fél szekrényben is elférne.”

Mikszáth ars poeticájának egyik leglényesebb vonása az egyszerűség hirdetése. Minden felesleges cifrázat, öncélú stílértékmentény nélkül szólni az olvasóhoz, oly módon, hogy a művészet mestersége, az alkotás mechanizmusa ne legyen érezhető: fő törekvései közé tartozik. Az életnek tapintható valódiságában kell megjelennie, az író feladata a közlés, a hozzáidomulás az eladott anyaghoz, olyan tükörképet kell nyújtania, ahol a kép tiszta és pontos mivoltát csodáljuk, nem pedig a tükör rámáját. Ezt a Tolsztojra emlékeztető sztiluselményt Mikszáth a rá jellemző módon, anekdotikus formában fogalmazza meg, a derék Márta asszonyra hivatkozva: „A tekintetes úr csúfot tézsen velem — mondja kedveskedő, de mégis szemrehányó fejszóválással, vidám derével az arcán, jelezve, hogy értője a jó tréfának. — Hogyhogy? — kérdeztem meglepetve. — Ugyan menjen! Hisz ilyet én is tudok írni.” A rezes ökulárrissal olvasgató egyszerű asszony ilyen véleménye művéről a legnagyobb megelégedést váltja ki az íróból, amelyet — talán nem véletlenül — orosz tárgyú hasonlattal nyugtáz: „Amióta ezt a kritikát hallottam, úgy vagdok vele, mint a muszka, aki megkapja a Szent Anna-

rendet — a többi rend azontúl nem érdekli.” Az igazi írói élmények és gondolatok nélküli, hangsúlyozott műgond nem vesztés meg. Amikor megírja Gyulai Pál költészetét taglaló kritikáját, gyilkos hatású teitalálattal jellemzi a lírai költő Gyulai művészi másodrendűségét: „Igen, a vasalás, a simítás a szembetűnő, nem az anyag. Gyulai Pál keveset írt, de sokat vasalt.”

A legszebb festéket az igazság adja — vallja Mikszáth. Ez a realista írói célkitűzés egyesül nála az újdonság iránti megértéssel. Az ő érett művészetének formai sajátosságait is csak akkor értelmezzük helyesen, ha a magyar regény e korszakbeli fejlődésének sajátosságain túl, a művészetét befolyásoló jellegzetes társadalmi tényezők mellett figyelembe vesszük Mikszáth műfaji jellegű kísérleteit. Társadalombíráló regényeiben egyre tudatosabban használja a riport eszközeit, *Az amerikai menyecske* c. regényének elgondolása például már egészen határozottan mutatja a riport és a regény viszonyával kapcsolatos nézeteit. Kár, hogy ez a rendkívül érdekesnek ígérkező műve nem készült el. Mikszáth a kialakult klasszikus regényformák esetében is érzi a szerkezet szabályainak korlátozó jellegét: „... úgy a szin-padi, mint az elbeszélő témáknak jobban kell közeledniük az élethez . . .” — írja, majd az esztétikai törvényekre utalva így folytatja: „E szabályokból némelyek, még a legjobbak, a szinte nélkülözhetetlenek közül is, ártanak a természetességnek, és rontják az illuziót. Még tán a kerekdedség, a frappáns fordulatosság is.” Az írónak szüntelenül fejlődnie kell, állandóan meg kell haladnia önnön művészi szintjét, egyénisége, módszere, alkotásainak jellege a szükségeszerű változás törvényeinek van alávetve. Mint a növény a természethez, úgy alkalmazkodik az író a társadalmi fejlődés menetéhez: „Tavasszal a természet cseresznyét hoz és szamócát, nyáron szilvát, ősszel szőlőt. Az olyan író, aki egész életében cseresznyét terem, abnormalitás.”

Nem volt teoretikus Mikszáth, de az elmélet sok művelőjénél világosabban látta, hogy a valóban nemes irodalmi hagyományokat a századelőn harca gyülekező fiataloknak kell tovább vinniük, új tartalmakat, új formákat hozva az irodalomba. Nem ismerte őket jól, s nem valami kedvező színben tüntette fel őket az író megszokott környezete, s ő mégsem féltette tőlük a múlt igazi értékeit: „Új talentumok kétségkívül legázolhatnak régi formákat, s újakat hozhatnak be, de új formák nem gázolhatnak le régi talentumokat.” Amikor a Mikszáth elméleti tárgyú írásait tartalmazó kötetet forgatjuk, egyre erősebb az az érzésünk, hogy itt az elszört megjegyzéseket erős

logikai lánc fűzi egybe, csak hogy nincs minden leírva, amit szerzőjük gondolt és tudott. Nem maradt ideje az irodalomról beszélni, sokkal erősebb volt benne az alkotás vágya. S itt is számos akadály tornyosult előtte, meg kellett küzdenie a kor nyomasztó viszonyaival, s bizony saját megalkuvásaival is. De nem félt az utókor ítélletétől, bár tudta, hogy el fogja marasztalni egybenmásban. Tudta, hogy harcok és csatározások

közepette lehet csak előre haladni, s közben ő is kaphat ütések: „... de semmi az (írja 1908-ban), hiszen a mi unokáink ők — és nem fáj az nagyon.” Szép vallomás ez élete utolsó éveiből. Méltóképpen zárja le a művészetről alkotott gondolatai sorát annak hirdetése, hogy szellemi rokonainak ismeri el a jövőendő igazi talentumait.

Wéber Antal

GELLÉRI ANDOR ENDRE : VARÁZSLÓ, SEGÍTS.

(Magvető Könyvkiadó)

Közel 15 éves tartozásunkat törlesztette a Magvető Könyvkiadó Gelléri Andor Endre válogatott novelláskötetének megjelentetésével. Ismeretes, hogy Gelléri novelláinak válogatott kiadását — közvetlenül németországi elhurcoltatása előtt — még maga az író is szorgalmazta. A budapesti 10. sz. helyőrségi kórházból orvosi receptlapon írta feleségének „... S ha lehet adasd ki válogatott novellás könyvemet.”

A gyűjtemény kiadását különösen az tette indokolttá, hogy az író eddig megjelent hét novelláskötete együttesen sem tartalmazta Gelléri valamennyi novelláját, és így csak hézagosan, töredékesen láthattuk írói pályáját. Pedig akadtak ezek között olyan értékes írások is, mint a *Varázsló, segíts, Vér, Hüllen macska, A tehermunkás, Négykézláb* stb. c. novellák, amelyek még művészi színvonal tekintetében sem maradnak el a korábbi kötetekben felvett novellák mögött. E könyv szerkesztője az érdem, hogy a „közismert” Gelléri novellák körét túllépve, a még publikálatlan kéziratok novellákkal együtt a régi újságok sárgult lapjairól összegyűjtötték ezeket az elfelejtett írásokat és közülük mintegy felszázat kiválasztva besorolták a régi novellák közé. Eljárásukat még akkor is helyeselnünk kell, ha az új novellák egyik-másika nem üti meg a kívánt színvonalat Gelléri mércéjén, mert mint művészi próbálkozások, mint írói önvallomások ezek is érdekes dokumentumai Gelléri pályájának. Így ez a gyűjtemény nemcsak minden eddigi kötetnél többet mutat meg Gelléri alkotásából, hanem teljesebben és igazabban is tárja elénk az író egész életútját és művészi világát.

Az egységes és valóságos Gelléri pályakép megmutatásában nagy szerepe van a kötet helyes konstrukciónak is, mely szerint a novellákat nem egyszerűen mechanikusan, merev kronológikus rendben adják, hanem

az író fejlődési korszakainak megfelelően, a kötet anyagát négy szakaszra csoportosítják: *Vándorlás* 1924—1930. *Tréja, csillagok* 1931—1934, *Kikötő* 1935—1938, *A kereszten* 1939—1942. A novelláknak ez a csoportosítása szerencsésnek nevezhető, mert a kötet egyes fejezetei hűen tükrözik Gelléri írói fejlődésének korszakait, s kitűnően jelölik meg működésének legjelentősebb fordulópontjait; s éppen ezáltal hangsúlyozzák Gelléri egy-egy korszakának tematikai és stiláris törekvéseit.

Korántsem ilyen szerencsés már a kötet egyes szakaszainak elnevezése, mert a címadó novellák nem mindegyike tudja kifejezni, vagy képviselni az író fejlődési szakaszainak leglényegesebb törekvéseit. Pedig a kötet címe éppen azt bizonyítja, hogy a szerkesztőknek van érzékük a novellák ilyen való kiemeléséhez is. Hiszen a „*Varázsló segíts*” nemcsak témában és stílusban, hanem címében is minden más novellánál találójában fejezi ki egész életművének a lényegét.

Hasonlóan szerencsés a kötet első és utolsó szakaszának az elnevezése is, mert a *Vándorlás* már címében is ugyanolyan kitűnően tudja érzékeltetni fiatal éveinek művészi nyugtalanságát, mint ahogyan *A kereszten* című szimbolizálja a fasiszták által üldözött író életének és működésének utolsó stációját. Természetesen a kötet szerkesztőinek nem volt könnyű helyzete akkor, amikor a legkifejezőbb novellák címeit már a korábbi köteteknél lefoglalták, de mégis úgy érzem, hogy a második és harmadik szakasznak nevet adó novellák kiválasztása nem a legszerencsésebb. A *Tréja, csillagok* jellegzetes gelléris hangzása ellenére sem fejezi ki Gelléri pályájának második szakaszát. A kiemelt novella tréfás hangja, könnyed mondanivalójával nem képviselheti ennek a korszaknak realistább igényű, mélyebb tár-